

EUROPEISMES FRÀSICS EN EL *LLIBRE DE PARAULES E DITS DE SAVIS E FILÒSOFS*. ESTUDI DIACRÒNIC I CONTRASTIU¹

MARIA CONCA
Universitat de València
maria.conca@uv.es

JOSEP GUIA
Universitat de València
josep.guia@uv.es

RESUM

En aquest treball ens hem proposat analitzar alguns dels europeismes fràsics presents al *Llibre de paraules e dits de savis e filòsofs* (entre 1291 i 1295) de Jafudà Bonsenyor, metge jueu de Barcelona. Es tracta d'una obra escrita en llengua catalana, a partir de "llibres àrabs", útil per a l'estudi de la transmissió sapiencial d'Orient a Occident, a través d'Al-Àndalus i Catalunya. Per a l'anàlisi, hem aplicat el mètode de concordances fràsiques, a partir del qual hem seleccionat, descrit, documentat, contrastat i validat deu proverbis com a europeismes. Ens ha interessat sobretot la localització i comparació de les codificacions en llatí medieval i llengües europees de l'època estudiada (segles XIII, XIV i XV).

PARAULES CLAU: proverbis medievals; europeismes fràsics; transmissió sapiencial; llengua catalana.

PHRASAL EUROPEANISMS IN *LLIBRE DE PARAULES E DITS DE SAVIS E FILÒSOFS*. A DIACHRONIC AND COMPARATIVE STUDY

ABSTRACT

In this paper, we analyse some of the phrasal Europeanisms in the *Llibre de paraules e dits de savis e filòsofs* (between 1291 and 1295) by Jafudà Bonsenyor, a Jewish doctor of Barcelona. It was written in Catalan from "Arabic books" and it is useful for the study of the transmission of wisdom from the East to the West, through Al-Andalus and Catalonia. For the analysis, we applied the phrasal concordance method, from which we selected, described, documented and validated ten proverbs, which are Europeanisms. We are especially interested in locating and comparing the encodings in medieval Latin and the European languages of that period (XIII, XIV and XV centuries).

KEY WORDS: medieval proverbs; phrasal europeanisms; transmission of wisdom; Catalan.

1. INTRODUCCIÓ

El *Llibre de paraules e dits de savis e filòsofs* és una obra escrita, a partir de fonts àrabigues, pel jueu de Barcelona Jafudà Bonsenyor (c. 1250-1331), entre 1291 i 1295. L'obra es va fer per encàrrec del rei Jaume II i és una mostra de les inquietuds culturals d'aquella cort, que incentivava la transmissió de la saviesa

¹ Aquest treball s'inscriu en el projecte de recerca de l'equip ALIENTO (Université de Lorraine).

oriental duta pels àrabs, mitjançant traduccions al català fetes per jueus. El llibre consta d'un pròleg i de 775 entrades sentencioses: proverbis i formes breus de caràcter sapiencial, en alguns casos amb un grau de codificació notable (*Qui no ha seny no és senyor de sa ira, Qui molt parla molt erra, Un menjar ne veda molts, No diu veritat sinó fadrí e orat, Més val sol estar que amb àvol companyia, Val més ocell al puny que grua al cel, Si has diners, tot ço que veus se ven...*).

L'obra s'estructura en capítols temàtics, de llargària variable, amb més de 70 rúbriques capitulars. Els més extensos es dediquen a les obligades jerarquies del món medieval i a enaltir la saviesa ("De tembre Déu", "De reis e de prínceps", "De mestres e savis e escolans"...); els més breus es destinen a blasmar vicis i a tractar aspectes de vida quotidiana ("De monsoneguer", "D'enveja", "De lladres", "De vestidures"...); a més, hi ha un capítol final d'ensenyaments variats ("De càstics e altres coses diverses").

El text ens ha arribat a través de vuit manuscrits, que són còpies fetes cap a la fi del segle XIV i durant el segle XV, de les quals dues són còpies parcials i les altres sis contenen el text complet, amb omissions en algun cas. Tres dels manuscrits foren transcrits i editats al segle XIX: Bofarull (1857), Llabrés (1889a; reeditat en versió modernitzada pel Consell de Mallorca 2008) i Balari (1889); els altres cinc els hem transcrit nosaltres i tots ells els col·locacionem per a l'edició que estem preparant.

Sobre el títol de l'obra, *Llibre de paraules e dits de savis e filòsofs*, cal dir que va ser proposat per Gabriel Llabrés (1858-1928), en transcriure i editar un dels manuscrits que l'han conservada. La condició de *llibre* és pertinent, per la seva estructura i extensió i perquè així ho remarca el propi autor, al pròleg: "haja manat a mi fer un llibre", on també usa l'expressió descriptiva "paraules de savis e de filòsofs". Quant al mot *dits*, cal fer notar que en dues de les còpies figura "proverbis e dits de filòsofs" (com a rúbrica inicial) i "és acabat aquest dit de savis e filòsofs" (com a rúbrica final). Així mateix, als colofons d'altres dues còpies consta "paraules dels filòsofs" i "lo llibre d'en Jafudà". Per tant, la proposta d'en Llabrés no podia ser més encertada.

El llibre de Jafudà va ser traduït al castellà amb anterioritat al 9 de març de 1470, que és la data que apareix en la còpia inclosa al *Cancionero de Juan Fernández de Íxar*, còdex 2882 de la BN de Madrid, on figura al costat d'altres tres traduccions d'obres catalanes. Aquest *Cancionero* ha estat editat per J. M. Azáceta (1956). Modernament, J. R. Magdalena (1990) ha publicat una altra traducció castellana de l'obra, amb intenció divulgativa, basada en la transcripció de Llabrés, contrastant-la en alguns casos amb la de Balari, sense fer menció de la versió del segle XV. D'altra banda, P. Gifreu (2012) ha publicat una traducció al francès, a partir també de les transcripcions de Llabrés i Balari, igualment amb finalitat divulgativa.

2. EUROPEISME FRÀSIC I METODOLOGIA

Des de la disciplina fraseològica, entenem per *europèismes*, d'una època determinada, les unitats fràsiques que tenen una forma i un significat igual o semblant al d'altres unitats fràsiques d'altres llengües europees, documentades abans o en la mateixa època. Aquesta idea ha estat introduïda per Morvay (1996) i Corpas (2003), amb la distinció de dues classes d'europèismes: *naturals* (que són producte de l'observació del món i reflecteixen comportaments propis dels éssers vius) i *culturals* (que provenen de fonts comunes de la cultura europea). Aquesta distinció, però, és difícil d'aplicar, ja que els proverbis esdevinguts europèismes, en la majoria de casos observats, ho han estat per transmissió cultural.

A l'Edat Mitjana, en les terres de la Mediterrània occidental, podem parlar de la convergència de dos corrents de transmissió de literatura sapiencial, de procedència greco-oriental: d'una banda, la que hi circulava en llatí medieval i, de forma incipient, en llengües vulgars; d'altra banda, la que hi va arribar des del nord d'Àfrica, via Al-Àndalus, gràcies a autors àrabs i traductors jueus, com és el cas del llibre de Bonsenyor. De fet, ja ha estat observat (Montes 1962) que Catalunya ocupa, pel que fa a les fonts de les seves parèmies, un lloc intermedi entre la tradició llatina i la de procedència aràbiga, és a dir, un indret de pas i de confluència entre la Península Ibèrica i Europa. Per això, al llibre de Bonsenyor, trobarem europèismes de diversos tipus: de procedència aràbiga estricta i àmbit reduït a la Península Ibèrica i aquells altres que coincideixen amb codificacions ja existents en llatí i en d'altres llengües vulgars europees ultrapirinenques.

Seguint els passos preceptuats en el *mètode de les concordances fràsiques* (Conca i Guia 2014: 88-89), la localització, identificació i validació d'europèismes en el *Llibre de paraules e dits de savis e filòsofs* requerirà fer lectures en què seleccionem, de forma intuïtiva i guiant-nos per la nostra competència fraseològica, les parèmies que puguin ser susceptibles de ser validades com a europèismes mitjançant la documentació corresponent. En algun cas, deixarem el proverbi seleccionat pendent de validació com a europèisme hipotètic, en espera de trobar la documentació que l'acrediti com a tal.

3. ESTUDI DE CASOS CONCRETS

Hem localitzat, seleccionat i estudiat deu proverbis susceptibles de ser europèismes, que presentarem seguint la numeració de l'edició de Llabrés (1889a).

3.1. *Saber menys d'obra és així com arbre menys de fruit (núm. 100)*

El mateix significat d'aquest proverbi, però en forma diferent, es troba en el núm. 151: "Diu lo savi: *lo saber no ha compliment tro que hom lo met en obra*". Tots dos pertanyen al capítol "De mestres e savis e escolans". El primer proverbi s'estructura en una comparança aplicada al saber, mitjançant el nexa *així com*,

mentre que el segon és una sentència que explica el significat literal, introduïda amb la fórmula d'inserció *Diu lo savi*. La segona clàusula de la comparança del núm. 100 també apareix al proverbi 627: "Aital hom és llamp menys de pluja e arbre menys de fruit". Açò diu hom d'aquell qui ha més noves que fet, configurant una metàfora, reforçada amb una altra clàusula sinonímica (*llamp menys de pluja*), i aplicada a un altre objecte (*Aital hom... aquell qui ha més noves que fet*).

És un fet conegut (Conca 1994: I.312; Conca i Guia 2013: 242-243) que el llibre de Bonsenyor va ser una font de la *Doctrina moral d'en Pacs*, obra conservada en quatre còpies del segle XV i editada en dues ocasions (Bofarull 1857: 186-501; Llabrés 1889b). Una variant del proverbi 100 que ens ocupa apareix inserida en l'obra d'en Pacs amb funció argumentativa, mitjançant el connector *car* i en la forma: *Lo saber és l'arbre e l'obra és lo fruit*, seguit a poca distància de la reproducció del 151: "E per tal podets conèixer que *el saber no ha compliment fins que és mès en obra*".

Procedent igualment d'una font aràbiga, en l'obra castellana del segle XIII *Flores de filosofia* figura el nostre proverbi amb una codificació molt semblant: *El saber sin obrar es como el árbol sin fruto*. Tanmateix, no l'hem pogut trobar en llatí ni en cap altra llengua vulgar a l'època. Per això, la seva condició d'uropeisme la restringim a *iberisme*, a l'espera de nous testimonis ultrapirinencs.

3.2. *El saber val més que l'haver, que el saber te guarda e tu guardes l'haver* (núm. 114)

Aquest proverbi, inclòs igualment al capítol "De mestres e savis e escolans", s'estructura com una oració comparativa de superioritat i té una segona clàusula explicativa.

En català, el concepte es troba enunciat per Eiximenis com a text lliure, no codificat: "Millor és saviesa que no totes les riqueses més prehadades del món" (PCC, S68).

En castellà, també es troba al recull *Flores de filosofia*, amb una codificació tan semblant a la de Jafudà que és mostra de font comuna: *E por esto dicen mas vale saber que aver, ca el saber guarda a ome e el ome ha de guardar el aver*. E. S. O'Kane (1959: 207) el testimonia a *El cavallero Cifar* (c. 1300), al *Seniloquium* (s. XV), a *Refranes que dicen las viejas tras el huego* (1508), etc.

En llatí, figura als *Proverbis* de Salomó bíblics: *Posside sapientiam, quia auro melior est* (16.16).

En francès, el trobem en obres literàries del mateix segle XIII (Schulze-Busacker 1985: 249): *Mieulx vault savoir que avoir* (*Dolopathos*; *Roman de Sept Sages*); *Namportquant je pris miex savoir / c'avoit. Avoir est tost faillis* (*Le roman de Violette*).

Així doncs, es tracta d'un europeisme d'aquells que podríem anomenar *de doble procedència*.

3.3. *No ha nom assenyat aquell qui coneix bé e mal mas aquell qui sap conèixer e triar de dos mals lo menor (núm. 160)*

Aquest proverbi pertany al capítol “De seny”. Es tracta d’una formulació poc sintètica d’una parèmia de llarg recorregut històric.

En català, el retrobem als *Proverbis àrabs*, recull del segle XIV editat per M. de Bofarull (1891) i per W. Mettmann (1989): “No és molt savi qui sap triar entre mal e bé mas cel qui de dos béns sap triar lo major et de dos mals lo menor”, i en autors i obres del segle XV: “És bo que de dos mals se dega elegir lo menor” (*Històries troianes*), “De dos mals, lo menor és d’elegir” (*Debat epistolar amb el Príncep de Viana*), “De dos mals lo menor se deu elegir” (*Tirant lo Blanc*), etc.

En espanyol, E. S. O’Kane (1959: 149) anota en l’obra *Confesión del amante* (c. 1400) de Juan de Cuenca: *Deve onbre tomar de los males el menor*, a més de testimonis de la variant: *Tomar del mal lo menos* (*Proverbios morales de Sem Tob; Libro del buen amor* de Juan Ruiz; etc.).

De fet, és una codificació que ja apareix molt feta en llatí, documentada en Ciceró: *Ex malis eligere minima* (*De Officiis*).

Al segle XII, apareix usat el proverbi en textos francesos (Schulze-Busacker 1985: 204): *Quant des deus max estuet l’un fere, / au meins hontex se doit on trere* (*Roman de Thèbes*); *Mais de dous maus deit om eslire / queus est li miendre e queus le pire* (*Roman de Troie*).

En anglès, el fa servir Chaucer (1343-1400): *Of harmes two the less is for to chese* (*Troilus and Criseyde*).

Així doncs, estem al davant d’un europeïsmes clar, de procedència doble (via llatina i via aràbiga).

3.4. *No diu veritat sinó fadrí e orat (núm. 268)*

El proverbi, inclòs al capítol “De dir mal de veritat”, s’estructura com una oració amb doble negació (*No... sinó...*), que podem considerar una variant retoricada de la formulació canònica “Infants i orats diuen les veritats”.

En català, també figura als *Proverbis àrabs* (s. XIV), amb la codificació: “Tard diu jamés veritat sinó infant e hom orat”, la qual cosa reforça el fet de la procedència aràbiga.

D’altra banda, segons Paczolay (1997: núm. 51), el tenim documentat en grec i llatí clàssic, així com en llatí medieval: *Stultus puerque vera dicunt* (Walther 1982-1986) i és present en 41 llengües europees.

Amb una o altra procedència, en català el retrobem al *Llibre de les dones* (1396), de Francesc Eiximenis: *Del foll e de l’infant trauràs lo secret gran*; i el consigna com a català Hernán Núñez al seu *Refranes y proverbios en romance* (1555): *El niño y el orat, dizen la veritat* (El Catalán).

En francès, apareix en una obra en vers del segle XIII (Schulze-Busacker 1985: 235) amb la variant *ivre* (en lloc de *fou*): *Li enfans e li yores dient voir* (*Lai du Conseil*) i en un recull d’inici del XIV (Morawski 1925: núm. 490): *De fol et d’enfant garder se doit len* (BnF, Lat 18184).

En italià, figura al recull *Le dieci tavole dei proverbi* (1535): *Putti e matti indevina* i el reproduceix Julliani a *Les proverbes divertissans* (1658): *I pútti, ed i matti, indovínano*.

En anglès, el primer testimoni que coneixem és el que dóna *The Oxford Dictionary of English Proverbs*, anotat de *Letteers & Papers of Reign of Henry VIII* (1537): *[It is] an old saying that a child, a fool and a drunken man will ever show their conditions and the truth*.

En espanyol, tret dels reculls dels jueus sefardites, no es troba fins al segle XVIII.

Cal concloure, doncs, que es tracta d'un europeisme ben acreditat, de doble procedència, i que és en català on es troben els primers testimonis en llengua vulgar, la qual cosa no havia estat advertida fins ara. En concordança amb això, Paczolay (1997: núm. 51) no n'anota la font aràbiga.

3.5. *Qui molt parla molt erra* (núm. 279) i *Qui parla massa no està segur d'errades* (núm. 270)

Amb aquestes dues codificacions sinonímiques anotades per Jafudà Bonsenyor al capítol "De parlar", de les quals la núm. 279 és la forma canònica que ha arribat fins als nostres dies, aquest proverbi té un llarg recorregut, especialment en català i en espanyol.

En català, refermant la font aràbiga, també és anotat als *Proverbis àrabs* (s. XIV): "En mout parlar no fall error". Posteriorment, al *Dotzè del Crestià* (1387), de Francesc Eiximenis, apareix en una frase enunciada en tercera persona del plural: "Si són massa parlants per força seran errans"; també és inserit, dues vegades, a la *Disputa de l'ase* (1417), d'Anselm Turmeda: "Qui molt parla sovint s'erra", i al *Comentari a l'Econòmica d'Aristòtil* (entre 1481 i 1492), de Martí de Viciana: "E sia molt callada, ço és, que no parle molt, car *qui molt parla molt erra* e molt descobre". Al compendi perdut *Refranys en prosa catalana glossats*, de finals del segle XV, devia figurar (a jutjar per la tradició catalana i la traducció castellana conservada): "Qui molt parla molt erra". Als segles XVII i posteriors n'hi ha documentació abundant (Conca 1994: II.243-246).

En espanyol, ratificant igualment la procedència aràbiga, el trobem dues vegades en *Bocados de oro* (s. XIII): *El mucho fablar acarrea mucho errar* i *Por mucho fablar puede caer en grand yerro*; també, a *Las siete partidas* (s. XIII): *Aquel que mucho fabla non se puede guardar que non yerre*; a *El libro del buen amor* (c. 1350): *Quien mucho fabla yerra*; a *El Corbacho* (1438): *Mucho fablar [...] trae consygo el mucho errar*; al *Seniloquium* (segona meitat del s. XV): *A mucho fablar, mucho errar*; a *Refranes que dizen las viejas tras el huego* (1508): *Mucho hablar, mucho errar*. Els testimonis continuen en segles posteriors.

Sense passar per la font aràbiga, aquest proverbi també hauria de ser present a Europa a partir de la *Biblia*, on als *Proverbis de Salomó* hi ha: *In multi loquio non deerit peccatum* (X.19). Tanmateix, no l'hem trobat documentat abans del segle XVI més enllà de la Península Ibèrica i és ben significatiu del seu no ús

en anglès que *The Oxford Dictionary of English Proverbs* anoti, en una obra de 1599: *Talk much, and err much, says the Spaniard*. Així doncs, el considerarem iberisme, mentre no coneguem més documentació en altres llengües ultrapirinenques.

3.6. *Diu lo savi: la llengua es poca de tall e fa gran tall* (núm. 277)

Aquest proverbi també pertany al capítol “De parlar”. S’hi introdueix amb la fórmula d’inserció fràsica *Diu lo savi* i té una estructura parèmica bimembre, amb components en contrast (*poca / gran*) i repetits (*tall*). La metàfora que conté es construeix a partir d’un element del cos (*llengua*) i una acció de vida quotidiana (*tall*), amb el significat que amb la paraula es pot fer mal.

En català no retrobem aquest proverbi fins als compendis del XIX. Abans, només podem aportar una referència indirecta en un text d’Eiximenis (PCC, núm. 1352), que relaciona l’acció del coltell amb la de la llengua: “Molts hòmens hi ha morts per coltell mas pitjor mor aquell qui mor per pecat de llengua”. Modernament, el proverbi s’ha codificat amb substitució dels referents *tall* o *coltell* per *os* i *tallar* per *trencar*: “La llengua no té ossos i en trenca de ben grossos” (PCC, núm. 1355); podem considerar com a precedent desautomatitzat d’aquesta codificació el fragment del *Terç del Crestià* (1384) següent: “Per mal vici de la llengua, de vegades ne porta hom los ossos i els membres trencats”, així com aquest altre de la *Disputa de l’ase* (1417): “La llengua no té os i sí parla ben gros”.

En castellà, en coherència amb la procedència aràbiga, figura recollit aquest proverbi a *Flores de filosofia* (s. XIII): *A las vezes son peores las llagas de la lengua que los golpes del cochillo*. Després, es retroba a *El Corbacho* (1438): *La lengua non es de fierro, mas corta más que espada*; i Hernán Núñez (1555) en recull dues variants: *La lengua del mal amigo más corta que cuchillo* i *Más hiere mala palabra que espada afilada*.

La font grega d’aquest proverbi de transmissió aràbiga podria ser l’apòtegrama atribuït al sofista Gorgias (483 a. C.), que, en traducció catalana, fa així: “Qui té la paraula té l’espasa”; tanmateix, en llatí no n’hem pogut trobar documentació clàssica ni medieval.

En francès, en sengles manuscrits del segle XIII (Morawski, núms. 1014, 1015), figuren: *Langue n’a os, més ele fraint dos* i *Langue n’a pas os et se les brise*. I en anglès, també del segle XIII (Whiting, T384), hi ha: *The Tongue breaks bone though itself has none* (*Proverbs of Alfred*).

Crida l’atenció, doncs, aquesta coincidència en el component *la llengua no té os* del francès, l’anglès i el català, sense trobar base llatina comuna i sense que respongui exactament a la transmissió aràbiga. Per tot això, davant de la dispersió de variants anotada, es fa difícil d’establir una codificació canònica d’aquest europeïsmes que, en qualsevol cas, conceptualment, sembla que es tracta d’un europeïsmes de doble procedència.

3.7. *Més val sol estar que amb àvol companyia* (núm. 401)

Aquest proverbi, contingut al capítol “De amor”, s’hi presenta amb una estructura oracional prototípica de les comparacions de superioritat (“Més val... que...”), amb els elements de contrast corresponents (*sol / companyia*). El significat és literal.

En català, el retrobem dues vegades consignat als *Proverbis àrabs* (s. XIV), en una variant rimada: “Més val sol estar que amb mal par”. Després, Francesc Eiximenis també el reporta dues vegades al *Dotzè* (1387), amb la marca explícita de *proverbi*: “Car diu lo proverbi: *Més val sol estar que no viure amb mal par*”. Al *Tirant lo Blanc* (1490) és usat amb funció argumentativa, en boca de la infanta Ricomana de Sicília parlant amb Tirant sobre el príncep Felip de França: “Perquè a mi em sembla que *més val estar sola que amb mala companyia*”. També de finals del segle XV, es troba als *Refranys rimats*:

E tal fa crespells
que n’ixen resoles,
més val ser a soles
que mal esmescat
i gat escaldat
se tem d’aigua teba

Posteriorment, l’anoten la majoria de compendis i és usual en textos escrits (Conca i Guia 1996: 143-146).

En espanyol, també figura recollit a *Flores de filosofia* (s. XIII): *Mejor es a ome estar solo que con mala compania*. E. S. O’Kane (1959: 214-215) aporta diversa documentació: a *El Conde Lucanor* (1328-1335), *Mejor sería andar solo que mal acompañado*; al *Seniloquium* (s. XV), *Más vale estar solo que mal acompañado*; a *La celestina* (1499), *Valiera más solo que mal acompañado*; etc.

En italià, figura dues vegades a *Le dieci tavole dei proverbi* (1535): *Meglio è esser solo, che male accompagnato*. Ni en llatí ni en francès, no hem pogut trobar aquest proverbi abans del segle XVI. Tanmateix, sí que figura a l’obra *The Dicts and Sayings of the Philosophers* (c. 1440), traducció anglesa que Stephen Scrope va fer a partir de la versió provençal del text en francès *Les dits moraux des philosophes* (anterior a 1402), el qual és al seu torn una versió de Guillaume de Tignonville del *Liber philosophorum moralium antiquorum* (c. 1298), compost per Joan de Pròcida a partir de fonts aràbigues (Conca i Guia 2013: 234). Resulta, doncs, estrany que tinguem la codificació anglesa sense que aquesta consti a les obres suara citades en llatí i francès. En qualsevol cas, resulta reforçada la procedència aràbiga d’aquest europeisme, un *iberisme* que ultrapassa els Pirineus.

3.8. *L’amic tota hora ama, mas no ho prova tro als ops* (núm. 403)

Aquest proverbi, també present al capítol “De amor”, té una estructura poc habitual com a parèmia, formada per una oració composta adversativa, amb una primera clàusula afirmativa seguida d’una segona que contrasta i

restringeix el significat de la primera, alhora que constitueix el nucli del proverbi.

Aquest ensenyament (*L'amic es coneix en la necessitat*) ja ve de l'antiguitat clàssica grega i llatina, si no és anterior. Es troba en una faula d'Isop: "Les desgràcies posen a prova els veritables amics" (Cuartero 1984: I.115); en la *Bíblia*: "Hom no pot conèixer un amic en la prosperitat" (*Eclesiàstic*, XII.8); i com apotegma de Publilius Sirus: *Amicum an nomen habeas aperit calamitas*, de Ciceró: *Amicus certus in re incerta cernitur* (*De Amicitia*, 17.64) i d'altres autors llatins (Tossi 2003: núm. 1307). En les llengües vulgars europees, aquest proverbi s'ha consolidat a través de diverses variants: les unes amb expressió literal i les altres servint-se de metàfores amb elements de la vida quotidiana (*llarg camí, estreta maisó, malaltia, presó*).

En català hi ha una primera documentació, anterior a la de Jafudà Bonsenyor, al *Llibre dels feits* (s. XIII) del rei Jaume I: "Als obs coneix hom los amics". Amb posterioritat, la *Doctrina moral d'en Pacs* recull la codificació de Bonsenyor: "Bon amic tostemps ama mas no [ho] prova tro als ops". El proverbi també figura a la traducció catalana (*Libre de bones costumes dels hòmens e dels oficis dels nobles*) del segle XIV del llibre de Jacopo de Cessole (*Liber de moribus hominum et de officiis nobilium super ludo scachorum*): "Als obs se conexen los amichs". Al *Tirant lo Blanc* (1490) apareix: "Aquell no té verdadera amor, qui no la mostra als obs", al *Vita Christi* (1497): "Vera amicícia en fortuna es mostra"; i en obres posteriors continuen figurant variants de la codificació literal. Paral·lelament, la codificació configurada amb elements metafòrics ja és citada per Eiximenis, introduïda com a *eximpli*, al *Terç* (1384) i al *Dotzè* (1387): "Per tal diu l'eximpli: *En lonch camí e en secreta maysó, conex hom son companyó*". Al *Diccionari* de P. Torra (1640) conflueixen les dues encunyacions, com a sinònimes, en l'entrada *amic*: "Lo vertader amich se coneix en la necessitat" o "En malaltia i en presó coneixeràs ton companyó".

En francès antic, des del segle XII (Schulze-Busacker 1985: 186), apareix la formulació literal: *Al busuin veit l'on sun ami* (*Roman de Brut*), així com en compendis manuscrits dels segles XIII i XIV: *Au besoing voit on qui amis est* i *Au besoing voit on l'ami* (Morawski 1925: núms. 171, 170). Tanmateix, a l'enciclopèdia de Brunetto Latini *Li livres dou Tresor* (c. 1265) ja figura l'expressió metafòrica del proverbi: "por ce dit li proverbes que *pelerinages et longue demeurée departent amistié*" (Livre II, Première Partie, XL).

En anglès, el primer testimoni es troba als *Durham Proverbs* (c. 1035), una col·lecció de 45 proverbis amb equivalències llatí-anglès: *Æt þearfe mann sceal freonda cunnian. Amicus in necessitate probandus est*. Posteriorment, trobem la codificació que hi ha en l'obra del monjo Robert de Brunne *Handlyng Synne* (c. 1303): *At nedeshul men prove here frendys* i molts altres testimonis de la formulació literal.

En espanyol, E. S. O'Kane (1959: núms. 77, 72) només anota encunyacions del tipus metafòric, en una composició de Pérez de Guzmán (1378-c. 1460):

“Assí que el proverbio que dezir usamos / *de angosta casa e luengo camino...*” i en *Refranes que dizen las viejas tras el huego* (1508): *En luengo camino y en cama angosta se conocen los amigos*. Igualment són d’aquest tipus les recollides per Vallés (1549), Núñez (1555) i Palmireno (1560), mentre que les codificacions literals no les hem trobades fins al recull de Gonzalo Correas (1627). És interessant fer el seguiment, fins al segle XVI, dels elements constituents de la codificació metafòrica d’aquest proverbi (Conca i Guia 1996: 190-191).

Diguem finalment que aquest proverbi ultrapassa la condició d’europeisme, present en 45 llengües europees, per esdevenir un *universalisme* d’acord amb Paczolay (1997: núm. 26).

3.9. *Aquell és astruc qui es castiga en altri* (núm. 445)

Aquest proverbi forma part del capítol “De bon astre”. La codificació presenta una estructura parèmica d’oració de relatiu, amb alteració de l’ordre habitual de les clàusules per tematització, és a dir, que la clàusula encapçalada pel relatiu i amb informació nova va en segon lloc.

En català, retrobem el proverbi al recull *Proverbis àrabs* (s. XIV): “Cell és benauyrat qui es castiga per altre”, refermant la font aràbiga. Posteriorment, l’intertextualitza Eiximenis al *Terç* (1384): “Beneït és qui per mal d’altre se castiga”, apareix desautomatitzat a l’*Espill*: “car molta gent / veent penar / altri passar / mal e turment, / ne pren scarment / e se’n castiga” (Guia 2011), etc.

En castellà, també consta en obres del s. XIII traduïdes de l’àrab: *Bien aventurado es el onbre que se castiga en mal ageno* (*Libro de los buenos proverbios*) i *Bien aventurado es el que se castiga por otrie* (*Bocados de oro*). Després, al *Libro del buen amor* (1330-1343): *El cuerdo e la cuerda en mal ageno se castiga*, a *El Corbacho* (1438): *Quien en agena cabeça castiga, digno es de loor*, etc. (Conca 1994: 491-493).

D’altra banda, el proverbi ja circulava per Europa amb anterioritat, en llatí i en llengües vulgars. És de procedència grega (el mateix concepte es troba en un monòstic de Menandre) o més oriental, fins i tot; n’hi ha documentació llatina abundant (Tossi 2003: núm. 391), com ara el díctic de Cató: *Vita est nobis aliena magistra* o les codificacions medievals: *Felix alterius cui sunt documenta flagella* i *Felix quam faciunt aliena pericula cautum*.

En francès, apareix documentat en una obra literària del segle XII (Schulze-Busacker 1985: 194): *Il ne fet pas mult grant folie / cil ke par autri se chastie* (*Ipomedon*) i en un recull del segle XIII (Morawski 1925: núm. 314): *Buer se chastie qui par autrui se chastie*.

En anglès, una variant és usada per Chaucer (c. 1400) en un dels seus contes: *Ffor who doith after company, may lyve the bet in rest* (*The Tale of Beryn*).

En italià, el menciona L. Ariosto a l’*Orlando furioso* (1502-1514): *Bene è felice quel, donne mie care, / ch’essere accorto all’altrui spese impare*.

Com veiem, es tracta d’un europeisme de doble procedència (grecollatina i aràbiga) ben acreditat.

3.10. *Val més ocell al puny que grua al cel* (núm. 526)

Aquest proverbi pertany al capítol “De mercaders”. La seva estructura és de comparació de superioritat (*Val més... que...*), on els elements de contrast són *ocell / grua* (per grandària) i *al puny / al cel* (per localització). El significat és metafòric.

En català, perdem el rastre del proverbi fins a la fi del xv, que devia figurar a *Refranys glossats en prosa catalana*, ja que l’encunyació espanyola apareix a la traducció *Refranes famosíssimos y provechosos glossados* (1509). Després, al segle XVI, Joan Carles i Amat l’incorpora al seu compendi *Quatre-cents aforismes catalans* (1636): “Més val un pardal en mà que dos que els veges volar”, i Pere Torra al seu *Dictionarium seu Thesaurus Catalano-Latinus verborum ac phrasium* (1640): “Més val un pardal en la mà que una perdiu en l’aire”.

Després del de Jafudà, el primer testimoni peninsular que coneixem és el del recull d’un estudiant de Saragossa *Romancea proverbiorum* (segle XIV): *Más [vale páxaro] en mano que bueitre volando*. E. S. O’Kane (1959: 177) aporta els testimonis del *Seniloquium* (s. xv), *El Corbacho* (1438), *Refranes que dizen las viejas tras el huego* (1508), etc.

En llatí medieval, del segle XII, Hans Walther (1982-86) anota: *Una avis in laqueo plus valet octo vagis* i altres moltes variants, per la qual cosa no podem dir que sigui estrictament de procedència aràbiga. Paczolay (1997: núm. 34) l’estudia com a un europeïsmes d’origen persa, vigent en 44 llengües europees.

4. CONCLUSIONS

A partir del treball emprés, calculem que el nombre d’europeïsmes al llibre de Bonsenyor pot estar al voltant del centenar. D’aquests, en distingim de dues classes: els que hem anomenat *de doble procedència* i els que hem designat restrictivament com a *iberismes*. En els primers: les formulacions transmeses per via aràbiga coincideixen amb d’altres ja vigents a l’Europa transpirinenca, en llatí o en llengües vulgars (casos 3.2, 3.3, 3.4, 3.6, 3.8, 3.9, 3.10); en els segons, la via de transmissió és estrictament aràbiga i les codificacions solen ser comunes al català i al castellà en l’àmbit de la Península Ibèrica (casos 3.1, 3.5), per bé que també poden arribar a ser presents més enllà dels Pirineus (cas 3.7).

L’obra de Bonsenyor, que ha estat poc tinguda en compte per la crítica, malgrat les tres edicions del segle XIX, té una significació rellevant, per diverses raons. En primer lloc, per la important difusió que va tenir a la baixa Edat Mitjana, present en vuit manuscrits catalans dels segles XIV i XV, alguns dels quals de bella factura, i en una traducció castellana del segle XV mateix. En segon lloc, per la seva concepció de llibre funcional i didàctic, estructurat en capítols temàtics i presentant els proverbis amb codificacions concises i, en molts casos, vigents fins avui. En tercer lloc, perquè és una font de coneixement molt valuosa per a l’estudi de la transmissió cultural de textos sapiencials d’Orient a Occident, a través de la llengua catalana.

BIBLIOGRAFIA

- AZÁCETA, J. M. (ed.) (1956), *Cancionero de Juan Fernández de Ixar*, 2 vols., Madrid, CSIC.
- BALARI, J. (ed.) (1889), *Sentències Morals, per Jafudà, juheu de Barcelona (segle XIII). Trasllet del Còdex L.2 de la Biblioteca Nacional de Madrid*, Barcelona, F. Giró.
- BOFARULL, P. DE (ed.) (1857), "Máximas morales" [*Llibre de paraules e dits de savis e filòsofs*], *Documentos literarios en antigua lengua catalana (siglos XIV-XV). Colección de documentos inéditos de los Archivos de la Corona de Aragón*, Barcelona, José Eusebio Monfort - Imp. del Archivo, v. XIII, 165-183.
- BOFARULL, P. DE (ed.) (1857), "Sentencias morales" [*Doctrina moral d'en Pacs*], *Documentos literarios en antigua lengua catalana (siglos XIV-XV). Colección de documentos inéditos de los Archivos de la Corona de Aragón*, Barcelona, José Eusebio Monfort - Imp. del Archivo, v. XIII, 186-501.
- BOFARULL, M. DE (ed.) (1891), "Compendi de Proverbis àrabs", *L'Avenç*, segona època, III, 117-123, 138-140.
- BONSENYOR, J. (1990), *Libro de palabras y dichos de sabios y filósofos* (trad. de Magdalena, J. R., Barcelona, Riopiedras, 1990).
- BONSENYOR, J. (2008), *Llibre de paraules e dits de savis e filòsofs*, Palma, Direcció Insular de Política Lingüística del Consell de Mallorca. [Altres edicions: Bofarull (ed.) (1857), Llabrés (ed.) (1889) i Balari (ed.) (1889)].
- CONCA, M. (1994), *Teoria i història dels proverbis catalans. Aplicació a un corpus paremiològic del segle XVI*, Universitat de València.
- CONCA, M. i GUIA, J. (1996), *Els primers reculls de proverbis catalans*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- CONCA, M. i GUIA, J. (2013), "El Llibre de paraules e dits de savis e filòsofs, de Jahudà Bonsenyor, texto sapiencial catalán del siglo XIII: transmisión y traducciones", Ortolà, M.-S. (ed.), *Énoncés sapientiels et littérature exemplaire: une intertextualité complexe. Aliento, 3*, PUN-Éditions Universitaires de Lorraine, 229-276.
- CONCA, M. i GUIA, J. (2014), *La fraseologia. Principis, mètode i aplicacions*, Alzira, IIFV-Bromera.
- CORPAS, G. (2003), *Diez años de investigación en fraseología: análisis sintáctico-semánticos, contrastivos y traductológicos*, Madrid, Iberoamericana-Vervuert.
- CORTELAZZO, M. (ed.) (1995), *Le dieci tavole dei proverbi*, Venècia, Neri Pozza Editore.
- CUARTERO, M. P. (1981), *Fuentes clásicas de la literatura paremiológica española del siglo XVI*, Saragossa, Inst. Fernando el Católico.
- FARNÉS S. (1992-99), *Paremiologia catalana comparada*, 8 vols., Vidal Alcover, J.; Sunyer, J. i Savall, J. L. (eds.), Barcelona, Columna [PCC].
- GIFREU, P. (trad.) (2012), Jafouda Bonsenyor, *Parole de sagesse d'un juif catalan*, Perpinyà, Éditions de la Merci.
- GUIA, J. (2011), "Particularismes catalans i europeïsmes en el fràsic de l'*Espill*", *Catalonia*, 8, 1-28.
- KNUST, H. (1878), *Flores de filosofía*, dins *Dos obras didácticas y dos leyendas*, Madrid, Sociedad de bibliófilos españoles, 11-83.
- LLABRÉS, G. (ed.) (1889a), *Llibre de paraules e dits de savis e filòsofs, los proverbis de Salomó, lo llibre de Cató*, Palma, Joan Colomar.
- LLABRÉS, G. (ed.) (1889b), *Doctrina moral del mallorquí en Pax Autor del segle XV*, Palma, Guasp.

- METTMANN, W. (1989), "*Proverbia arabum. Eine altkatalanische Sprichwörter und Sentenzensammlung*", *Romanische Forschungen*, 101 (2/3), 184-207.
- MONTES, J. J. (1962), "Reseña a Walter Mettmann, Spruchweisheit und Spruchdichtung in der spanischen und katalanischen Literatur des Mittelalters", *Zeitschrift für romanische Philologie*, 76, 94-114, *Thesaurus*, 17 (3), 716.
- MORAWSKI, J. (1925), *Proverbes français antérieurs au XVe siècle*, Paris, Champion.
- MORVAY, K. (1996), "Harri batez bi kolpe. Cuestiones de fraseología comparada", *Euskera* 3, 719-767.
- O'KANE, E. S. (1959), *Refranes y frases proverbiales españolas de la Edad Media*, Madrid, Anejos del BRAE.
- PACZOLAY, G. (1997), *European Proverbs in 55 Languages*, Hungary, Veszprém.
- SCHULZE-BUSACKER, E. (1985), *Proverbes et expressions proverbiales dans la littérature narrative du Moyen Âge français*, Genève-Paris, Slatkine.
- TOSSI, R. (2003), *Dizionario delle sentenze latine e greche*, Milano, Rizzoli.
- WALTHER, H. (1963-69, 1982-86), *Proverbia sententiaeque Latinitatis Medii Aevi*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht.
- WHITING, B. J. (1968), *Proverbes, Sentences, and Proverbial Phrases from English Writings Mainly before 1500*, Harvard, Belknap Press.